LEKSIK VA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ORQALI MILLIY KOLORITNING SAQLANISHI (O‘ZBEK TILIDAN RUS TILIGA TARJIMA MISOLIDA)

Mamasodiqova Maxzuna Jalol qizi
E-mail: mahzunamamasodikova03@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24011146

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi leksik va frazeologik birliklarning rus tiliga tarjimasida milliy kolorit qanday saqlanishi masalasi tahlil qilinadi. Milliy kolorit tushunchasining mohiyati, uning til birliklarida ifodalanish yo‘llari, realiya-so‘zlar, ekzotizmlar va frazeologik birikmalarning tarjima usullari ko‘rib chiqiladi. Tarjimada qo‘llaniladigan transliteratsiya, kalka, tavsifiy tarjima, analog tanlash va izohlash usullarining afzallik hamda kamchiliklari misollar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijalari tarjimonning milliy ruhni saqlash va o‘quvchiga tushunarli matn yaratish o‘rtasidagi muvozanatni topishi muhimligini ko‘rsatadi.
Kalit so‘zlar: milliy kolorit, realiya, leksik birlik, frazeologizm, tarjima usullari, o‘zbek tili, rus tili, ekvivalent, analog, kalka.

Аннотация. В статье анализируется проблема сохранения национального колорита при переводе лексических и фразеологических единиц с узбекского языка на русский. Рассматриваются сущность понятия «национальный колорит», способы его выражения в языковых единицах, приёмы перевода реалий, экзотизмов и фразеологизмов. На примерах показаны достоинства и недостатки транслитерации, калькирования, описательного перевода, подбора аналогов и комментирования. Делается вывод о необходимости баланса между сохранением национальной специфики и понятностью текста для читателя.
Ключевые слова: национальный колорит, реалия, лексическая единица, фразеологизм, приёмы перевода, узбекский язык, русский язык, эквивалент, аналог, калька.

Abstract. The article examines how national colouring is preserved in the translation of lexical and phraseological units from Uzbek into Russian. It considers the essence of the notion of national colouring, the ways it is expressed in language units, and the methods of translating realia, exotic words and idioms. The advantages and limitations of transliteration, calque, descriptive translation, selection of analogues and commentary are illustrated with examples. The study shows that a translator must balance preservation of national identity with clarity for the target reader.
Keywords: national colouring, realia, lexical unit, phraseological unit, translation methods, Uzbek, Russian, equivalent, analogue, calque.

Kirish

Bugungi globallashuv davrida xalqlar o‘rtasidagi madaniy va adabiy aloqalar tobora kengayib bormoqda. Bu jarayonda tarjima asosiy vositalardan biri bo‘lib, u nafaqat axborotni, balki bir xalqning dunyoqarashi, urf-odati va tafakkur tarzini boshqa xalqqa yetkazadi. Shu bois

tarjima faqat tillararo almashtirish emas, balki madaniyatlararo muloqot hisoblanadi. O‘zbek tilidan rus tiliga tarjima qilishda tarjimon oldida turgan eng murakkab vazifalardan biri asl matndagi milliy koloritni saqlab qolishdir.

Milliy kolorit matnning o‘ziga xos ruhi, muayyan xalqning hayot tarzi, tarixi, tabiati va urf-odatlarini aks ettiruvchi tasviriy-ifodaviy qatlamdir. U matnda ko‘pincha leksik birliklar (realiya-so‘zlar, arxaizmlar, etnografizmlar, shevaga xos so‘zlar) va frazeologik birliklar (idiomalar, maqollar, turg‘un iboralar) orqali namoyon bo‘ladi. Aynan shu qatlam tarjimada eng ko‘p yo‘qotishlarga uchraydi, chunki rus tilida bunday birliklarning to‘liq ekvivalenti ko‘pincha mavjud emas.

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi leksik va frazeologik birliklar orqali ifodalangan milliy koloritning rus tilidagi tarjimalarda qanday saqlanishini aniqlash va bu jarayonda qo‘llaniladigan usullarni tizimlashtirishdir. Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: milliy kolorit tushunchasini izohlash; leksik birliklarning tarjima xususiyatlarini ko‘rsatish; frazeologik birliklarni tarjima qilish usullarini tahlil qilish; koloritni saqlashdagi asosiy muammolarni aniqlash.

Masalaning nazariy asoslari tarjimashunoslikda S. Vlahov va S. Florin, L. S. Barxudarov, V. N. Komissarov, G‘. Salomov kabi olimlarning ishlarida yoritilgan. Frazeologik birliklarning lingvokulturologik jihatlari esa V. N. Telia, V. V. Vereshchagin va V. G. Kostomarov tadqiqotlarida chuqur o‘rganilgan.

1. Milliy kolorit tushunchasi va uning til birliklarida ifodalanishi

Milliy kolorit tushunchasi tilshunoslik va adabiyotshunoslikda keng qo‘llanilsa-da, uning yagona ta’rifi mavjud emas. Odatda u asarda aks etgan xalqning turmush tarzi, an’analari, tabiiy-geografik sharoiti, tarixiy xotirasi, axloqiy qadriyatlari va dunyoni idrok etish usullarini ifodalovchi til vositalarining majmui sifatida talqin qilinadi. Bu majmuaga kiruvchi birliklar o‘quvchida ma’lum bir xalq va uning madaniyati haqida aniq tasavvur uyg‘otadi.

Milliy koloritning til darajasida ifodalanishi bir necha yo‘nalishda kechadi:

- **leksik daraja** – milliy turmush buyumlari, taomlar, kiyimlar, urf-odatlar, lavozim va unvonlar, tabiat hodisalarini bildiruvchi so‘zlar (dasturxon, do‘ppi, choyxona, mahalla, oqsoqol, hashar);
- **frazeologik daraja** – xalq tafakkurining obrazli mahsuli bo‘lgan turg‘un birikmalar, maqollar va matallar (og‘zi qulog‘ida, qo‘li gul, ko‘z tegmasin);
- **grammatik va uslubiy daraja** – murojaat shakllari, hurmat ifodalovchi qo‘shimchalar, ohang va nutq odobiga xos vositalar (opa, aka, ona, ota kabi so‘zlarning begona kishilarga nisbatan qo‘llanishi);
- **fonetik va ritmik daraja** – she’riy matnlarda qofiya, vazn va ohangdorlik.

Mazkur maqolada asosiy e’tibor dastlabki ikki darajaga qaratiladi, chunki aynan ular tarjimada milliy koloritni eng yaqqol namoyon qiladi va eng ko‘p qiyinchilik tug‘diradi.

Tarjimashunoslikda milliy koloritni ifodalovchi birliklar orasida realiyalar alohida o‘rin tutadi. Realiyalar – muayyan xalqning hayoti, madaniyati va tarixiga xos bo‘lgan, boshqa xalqlar hayotida bevosita mos keluvchi hodisasi bo‘lmagan predmet va tushunchalarni bildiruvchi so‘z va birikmalardir. Shu sababli ular bezavol (bo‘shliqli) leksika, ya’ni tarjima tilida ekvivalenti bo‘lmagan leksika sifatida ham tavsiflanadi.

2. Leksik birliklar orqali milliy koloritning saqlanishi

2.1. Leksik birliklarning tasnifi

Milliy koloritni ifodalovchi leksik birliklarni mavzuviy jihatdan quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkin:

1. **Etnografik realiyalar**: turar joy, kiyim-kechak, idish-tovoq, mehnat qurollari (ayvon, ko‘rpacha, do‘ppi, chopon, karnay, tandir).
2. **Oziq-ovqat nomlari**: palov, somsa, sumalak, norin, lag‘mon, non, halim.
3. **Ijtimoiy-siyosiy va ma’muriy atamalar**: mahalla, oqsoqol, hokim, kenagas, qozi.
4. **An’ana va marosim nomlari**: Navro‘z, beshik to‘y, kelin salom, fotiha, hashar, ota-ona duosi.
5. **Tabiat va geografiya bilan bog‘liq so‘zlar**: adir, soy, ariq, qishloq, chorbog‘.
6. **Qarindoshlik atamalari**: amaki, tog‘a, xola, amma, kuyov, kelin, qaynona, qaynota.

Qarindoshlik atamalari alohida e’tiborga loyiq. O‘zbek tilida ona va ota tomonidan qarindoshlar farqlanadi: tog‘a – onaning akasi yoki ukasi, amaki – otaning akasi yoki ukasi, xola – onaning opa-singlisi, amma – otaning opa-singlisi. Rus tilida esa ularning bir qismi «дядя» va «тётя» so‘zlari bilan umumlashtiriladi. Bunday holatda tarjima vaqtida semantik yo‘qotish yuz beradi: rus o‘quvchisi qarindoshlik munosabatining aniq turini bilmay qoladi.

2.2. Realiyalarni tarjima qilish usullari

Tarjimashunoslikda realiyalarni berishning bir necha asosiy usuli ajratiladi. Ularning har biri milliy koloritni saqlashda o‘ziga xos imkoniyat va cheklovlarga ega.

a) Transliteratsiya va transkripsiya. Bu usulda so‘z asl shaklida, rus alifbosi vositasida beriladi: palov – плов, somsa – самса, choyxona – чайхана, mahalla – махалля, aksakal – аксакал, hashar – хашар. Usul milliy koloritni to‘liq saqlaydi, so‘zning ekzotik jarangini yo‘qotmaydi. Biroq tarjima matnida bunday so‘zlar ko‘payib ketsa, o‘quvchi uchun matn tushunish qiyin bo‘lib qoladi. Shu sababli ko‘pchilik hollarda transliteratsiya izoh bilan birga qo‘llanadi. Ayrim so‘zlar (плов, чайхана, дастархан, аксакал) rus tiliga uzoq vaqt oldin o‘zlashib, izohni talab qilmaydigan holga kelgan.

b) Kalkalash. Bunda so‘z yoki birikma qismlarga ajratilib, rus tilidagi mos elementlar bilan almashtiriladi: qaynona – свекровь (aslida ekvivalent), oltin yurak – золотое сердце, ko‘k choy – зелёный чай. Kalka obrazlilikni saqlashga yordam beradi, ammo noto‘g‘ri qo‘llansa, rus tili me’yorlariga zid bo‘lgan sun’iy birikmalar paydo bo‘ladi.

c) Tavsifiy (izohli) tarjima. Realiyaning mohiyati rus tilida erkin birikma yoki gap bilan ochib beriladi: tandir – глиняная печь для выпечки лепёшек, sumalak – кушанье из проросшей пшеницы, которое готовят к Наврузу. Usul mazmunni to‘liq yetkazadi, lekin matnni cho‘zadi va badiiy asarlarda ritmni buzishi mumkin.

d) Analog (yaqin ekvivalent) tanlash. Asl so‘zga eng yaqin rus tilidagi realiya tanlanadi: do‘ppi – тюбетейка, chopon – халат, ko‘rpacha – тюфячок. Analog tushunarlilikni oshiradi, ammo milliy xususiyatni qisman so‘ndiradi, chunki so‘zlar semantik va madaniy jihatdan to‘liq mos kelmaydi.

e) Kontekstual tarjima. So‘zning ma’nosi kontekst orqali ochiladi va alohida izoh talab qilinmaydi. Usul badiiy matnning tabiiy oqimini saqlash imkonini beradi.

f) Izoh va sharhlar. Tarjimon sahifa ostida yoki matn oxirida izoh beradi. Bu usul ilmiy va tarixiy asarlar tarjimasida samarali, badiiy matnlarda esa o‘qish jarayonini to‘xtatishi mumkin.

Amaliyotda tarjimon bu usullarni ko‘pincha birgalikda qo‘llaydi. Masalan, kelin salom marosimi transliteratsiya orqali «келин салом» shaklida berilib, keyin qisqa tavsif bilan to‘ldiriladi: «обряд, при котором невестка приветствует родственников мужа поклонами».

2.3. Leksik birliklar tarjimasida yo‘qotish va muvozanat

Milliy koloritni saqlashda eng muhim masala – «ekzotiklik» va «tushunarlilik» o‘rtasidagi muvozanatdir. Agar tarjimon barcha realiyalarni analoglar bilan almashtirsa, matn silliq o‘qiladi, ammo milliy ruh yo‘qoladi. Aksincha, barcha so‘zlarni transliteratsiya qilsa, tarjima matni o‘quvchi uchun ortiqcha yuklangan bo‘ladi. Shu sababli tarjimon har bir birlikning matndagi vazifasini aniqlashi kerak: u muhim obraz yaratadimi, yoki faqat fon sifatida keladimi.

Bundan tashqari, so‘zning hissiy-baholovchi ma’nosiga ham e’tibor beriladi. O‘zbek tilidagi oqsoqol so‘zi shunchaki «старейшина» emas, u hurmat, donolik va jamoadagi nufuzni ham anglatadi. Shu bois ruscha tarjimada «аксакал» shaklida saqlash ko‘proq mos keladi.

3. Frazeologik birliklar orqali milliy koloritning saqlanishi

3.1. Frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyati

Frazeologik birliklar xalqning ko‘p asrlik tajribasi, kuzatuvlari va baholarini o‘zida mujassamlashtiradi. Ularning obrazli asosi ko‘pincha milliy hayot bilan bog‘liq: chorvachilik, dehqonchilik, oila va mehmondorlik an’analari, diniy tasavvurlar. Shu sababli frazeologizmlar madaniy ma’lumot tashuvchi hisoblanadi. V. N. Telia ta’biri bilan aytganda, frazeologizmlarning obrazli asosi madaniy kodni saqlaydi va uzatadi.

O‘zbek tilidagi bir qator frazeologik birliklar misolida bu yaqqol ko‘rinadi:

- og‘zi qulog‘ida – «рот до ушей» (quvonch, tabassum);
- qo‘li gul – «золотые руки»;
- ko‘z tegmasin – «чтоб не сглазить»;
- tuz-nonni unutmaslik – «помнить хлеб-соль»;
- qo‘lini ko‘ksiga qo‘yib – «приложив руку к сердцу»;
- dasturxon yozmoq – «накрыть стол», «угостить»;
- boshiga ko‘tarmoq – «носить на руках», «превозносить».

3.2. Frazeologizmlarni tarjima qilish usullari

Frazeologik birliklarni tarjima qilishda quyidagi asosiy yo‘llardan foydalaniladi.

1) To‘liq ekvivalent. Rus tilida obrazi, ma’nosi va ifoda ohangi bir xil bo‘lgan birlik mavjud bo‘lganda qo‘llaniladi: og‘zi qulog‘ida – рот до ушей, qo‘li gul – золотые руки. Bu eng ideal holat bo‘lib, milliy kolorit ham, tushunarlilik ham saqlanadi. Bunday hodisa ko‘pincha umumiy insoniy tajribaga asoslangan birliklarda uchraydi.

2) Qisman ekvivalent yoki analog. Obraz farq qilsa-da, ma’no va ifodaviylik mos keladi: tuz-nonni unutmaslik – помнить хлеб-соль. Bu yerda rus xalqida ham «хлеб-соль» mehmondo‘stlik ramzi bo‘lgani uchun tarjima milliy yoqimlilikni yo‘qotmaydi. Biroq har doim shunday emas: ko‘z tegmasin ifodasi «чтоб не сглазить» deb berilganda, asosiy ma’no saqlanadi, ammo o‘zbek madaniyatiga xos hurmat va duo ohangi biroz kamayadi.

3) Kalka. Obrazni saqlash maqsadida so‘zma-so‘z tarjima qilinadi: ko‘ngli ochiq – открытая душа. Usul yangi obrazli birikmani rus tiliga kiritadi. Agar bu birikma tushunarli bo‘lsa, til boyiydi, aks holda uslubiy xato yuzaga keladi.

4) Tavsifiy tarjima. Frazeologizmning ma’nosi erkin birikma bilan beriladi. Usul ma’noni aniq yetkazadi, lekin obrazlilik va ifodaviylik yo‘qoladi. Masalan, dasturxon yozmoq – «накрыть стол», ammo bu yerda mehmondo‘stlik an’anasi bilan bog‘liq madaniy qatlam to‘liq ko‘rinmaydi, shu sababli kontekstda «радушно угостить» kabi qo‘shimcha ifoda talab qilinishi mumkin.

5) Kompensatsiya. Bir joyda yo‘qolgan obraz matnning boshqa joyida xuddi shunday ifodaviy vosita bilan to‘ldiriladi. Bu usul badiiy tarjimada yaxshi samara beradi, chunki umumiy uslubiy va emotsional ta’sir saqlanadi.

3.3. Maqol va matallarning tarjimasi

Maqollar xalq donoligining ixcham ifodasi bo‘lib, ularning tarjimasi alohida mas’uliyat talab qiladi. Ba’zi maqollar rus tilida to‘liq o‘xshash obrazga ega bo‘ladi, ba’zilari esa faqat ma’no jihatidan mos keladi. Masalan, Ko‘p bilgan – ko‘p yutgan kabi mazmun «Знание – сила» yoki «Ученье – свет» maqollari bilan yaqinlashadi. Shu bilan birga, madaniy xususiyati yorqin maqollarni tarjimon analog bilan almashtirsa, milliy ruh yo‘qoladi. Shuning uchun badiiy matnda asl obrazni saqlab, zarur bo‘lsa, qisqa izoh berish tavsiya etiladi.

4. Tarjimada milliy koloritni saqlashning asosiy muammolari

Tahlil jarayonida quyidagi asosiy muammolar aniqlandi:

1. **Ekvivalent yo‘qligi.** Ko‘plab realiya va frazeologizmlarning rus tilida to‘liq mosligi mavjud emas, bu esa tarjimondan ijodiy yondashuvni talab qiladi.
2. **Konnotativ ma’noning yo‘qolishi.** So‘zning hissiy, hurmat-ehtirom yoki kinoyaviy ohangi ko‘pincha tarjimada pasayadi.
3. **O‘quvchi fon bilimlarining yetishmasligi.** Rus tilli o‘quvchi o‘zbek madaniyatini bilmasligi sababli ayrim obrazlar tushunarsiz qoladi.
4. **Uslubiy me’yor va madaniy farqlar.** Rus tili me’yorlari ayrim o‘zbekcha iboralarning sodda kalkasiga yo‘l qo‘ymaydi.
5. **Tarjimon strategiyasining izchil emasligi.** Bir xil birlik turli joylarda turlicha berilsa, matn yaxlitligi buziladi.

Bu muammolarni hal qilish uchun tarjimon, birinchidan, asl matnni madaniy kontekst bilan birga chuqur tahlil qilishi, ikkinchidan, yagona tarjima strategiyasini tanlashi, uchinchidan, kerak joyda qisqa va uslubiy jihatdan o‘rinli izohdan foydalanishi lozim.

Xulosa

Leksik va frazeologik birliklar milliy koloritning asosiy tashuvchilaridir. O‘zbek tilidan rus tiliga tarjimada ularni saqlash tarjimondan nafaqat til bilimini, balki madaniy kompetensiyani ham talab qiladi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, leksik birliklar tarjimasida transliteratsiya va izohlash milliy xususiyatni eng yaxshi saqlaydi, analog tanlash esa tushunarlilikni oshiradi. Frazeologik birliklar tarjimasida to‘liq ekvivalent eng maqbul, ammo u mavjud bo‘lmasa, kalka, analog, tavsifiy tarjima va kompensatsiya usullari birgalikda qo‘llaniladi.

Milliy koloritni saqlash va rus tilidagi matnning tabiiyligini ta’minlash o‘rtasida muvozanatga erishish – badiiy tarjimaning asosiy vazifasi. Shu sababli har bir tarjima birligi matndagi vazifasi, uslubiy ahamiyati va o‘quvchi imkoniyatlari nuqtai nazaridan baholanishi kerak. Kelgusidagi tadqiqotlarda o‘zbek adabiyotining ruscha tarjimalari korpusida bu usullarning chastotasi va samaradorligini miqdoriy jihatdan o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barxudarov L. S. Yazyk i perevod. – Moskva: Mejdunarodnye otnosheniya, 1975.
2. Vereshchagin E. M., Kostomarov V. G. Yazyk i kultura. – Moskva: Russkiy yazyk, 1990.
3. Vlahov S., Florin S. Neperevodimoe v perevode. – Moskva: Vysshaya shkola, 1980.
4. Komissarov V. N. Teoriya perevoda (lingvisticheskie aspekty). – Moskva: Vysshaya shkola, 1990.
5. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
6. Telia V. N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. – Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996.
7. Gak V. G. Sravnitelnaya tipologiya frantsuzskogo i russkogo yazykov. – Leningrad: Prosveshchenie, 1983.
8. Komilov N. Tarjima san’ati va uning ijodiy muammolari. – Toshkent: Fan, 2010.